

TANULMÁNYOK

Szilárdi Réka

POSZTKOMMUNISTA VÁKUUM, AVAGY A NEMZET DISKURZUSÁNAK KÖZÉP-KELET-EURÓPAI VONATKOZÁSAI¹

A közép-kelet-európai régió társadalomlélektanának természetrajzáról számos teoretikus írás született már az elmúlt évtizedekben. Ezek az elméletek és megközelítések többféle tudományterületről érkeznek, a történettudományból, szociológiából, politikatudományból, szociálpszichológiából vagy éppen az antropológiából. Az írások középpontjában a legjellemzőbb állítás az, hogy a közép-kelet-európai nemzeti diskurzus és közösségi alkat egyrésztől összefonódik a történelmi sors és a geopolitikai és -kulturális háttér miatt, másrésztől pedig, hogy ez a hasonlóság egyben elkülöníti ezeket a társadalmakat a nyugat-európai világtól.

A gondolat és elméletek mögötti fő dilemma az okok és okozatok viszonylatában az, hogy ezt az elkülönülést mi okozza, milyen történelmi, gazdasági, politikai és társadalmi folyamatok állnak ennek a háttérében. Emellett az egyes kritikai megfontolásokból adódó következtetések nem minden esetben a dichotomikus elképzelést támogatják, hanem inkább ugyanannak a jelenségnek a differenciáltabb variánsaiként tekintenek a különbözőségekre. A másik kérdés ebből következően leginkább az, hogy ez a bizonyos regionális másság vajon miben áll?

A magyarázatok első forrása a nemzet kialakulásával kapcsolatos polémiákból származik, nevezetesen, hogy az eltérő nemzeti fejlődés következményei másfajta kollektív identitást és nacionalista narratívumokat eredményezett. Az egyes elképzelések kezdetben meglehetősen értékterhelt módon fogalmazták meg ezt a különbséget (pl. Meinecke, 1908; Kohn, 1944; Plamenatz, 1976, id. Dieckhoff, 2002), a későbbiekben erre válaszul megjelenő kritikai reflexiók azonban már cizelláltabban és lényegesen részletesebben érveltek a különbözőségek tekintetében (Kamusella, 2001; Livanios, 2002; Varga, 2002; Gledhill, 2005 stb.).

Az eltérő nemzeti fejlődésből eredő kérdések a későbbiekben a további közép-kelet-európai vonatkozások tekintetében is széleskörű társadalomtudományi diskurzust hoztak létre, amelyben a régió kvázi-homogenitását a közös kommunista elnyomással, majd az ennek nyomán kirajzolódó posztszovjet létállapottal magyarázzák. A teoretikusok tehát azzal érvelnek, hogy a közép-kelet-európai országokban nemcsak az állami/nemzeti fejlődés összefüggései eltérőek, de a kommunista diktatúra évtizedeinek következményei is súlyos nyomot hagytak a régió másságának tekintetében, elsősorban azért, hogy lerombolták a tradicionális társadalmi struktúrákat és a társas identifikáció főbb pontjait (pl. Salecl, 1993).

---

¹ A publikációt az Európai Unió és a Magyar Állam támogatta, az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 sz. projekt keretében

A posztszocialista vákuum és kritikái

Mind a kelet-európai nemzeti fejlődésre, mind pedig a posztszocialista állapotra reflektálva, az utóbbi évtizedekben megjelentek olyan kifejezések, amelyek meghonosodtak a közbeszédben és a tudományos szaknyelvben egyaránt. A közdiskurzus egyik ilyen álló kifejezése a „posztszocialista vákuum”, amely egyrészt a szocialista rendszer erodálódott morális értékeit emeli a középpontba, másrészt az összeomlott kommunista ideológia és a nyugati világból beáramló érték-pluralizmus találkozásából eredő légüres teret hivatott jelölni, illetve a régió társadalmait ekképpen átmenetinek és paralizálnak tekinti. Ám gyakran ennél a megállapításnál nem is megy tovább, és gyakran mint végső hivatkozási pont jelenik meg.

Ennek az elképzelésnek azonban - különösen Kelet-Európában - számos kritikája akadt, ezekben pedig több tényezőt is kifogásolnak a témával foglalkozó szerzők. Hoppenbreuwers (2002) gondolatmenete szerint például a vákuum-teória alkalmatlan modell a régió folyamatainak megértésére, egyrészt mivel a mögötte álló elképzelésben a kelet-európai polgár mint egyszerű, reflektálatlan, gymbekészítési individuum jelenik meg, másrészt, mert az elmélet az anyagi körülmények és az egyéni moralitás kapcsolatát illetően hamis feltételezésekre ad okot. Utóbbi esetében a bűnözési arány okai ugyanis nem az egyéni (posztszocialista) immoralitásból találhatók, hanem az elszegényedés és társadalmi fragmentáció eredményeként mutatkoznak meg. Továbbá az emberek választásai, morális dilemmái a kulturális és anyagi különbségek miatt térnek el egymástól, ugyanakkor ez a diverzitás csalóka: az emberek ugyanis hasonló feladatokkal szembesülnek mindenhol, és ezeket hasonló módokon is oldják meg: azaz hasonló morális elvek és dilemmák vezetik őket. A European Value Survey eredményei (a jelentős attitűdbeli variánsok mellett a hasonlóság szignifikáns) megerősítik ezt a tézist. A posztkommunista Európát illetően a „légüres tér”- megközelítés helyett tehát egyetlen tényezőre érdemes fókuszálni, ez pedig a demokratikus társadalom építése demokratikus struktúrák tapasztalata nélkül (Hoppenbreuwers, 2002).

A régió másságának tekintetében érdemes a politikaszociológia olvasatához fordulni egy kis időre. Kolosi és munkatársai *Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában* (1991) című tanulmányukban felhívják a figyelmet arra, hogy a kommunista diktatúra összeomlása utáni első választások Közép-Európában és a Balkántól nyugatra eső térségben a nemzeti-keresztény pártok győzelmét hozták a (Csehország kivételével, ahol a kormánypártra kerülő liberális párt önkéntes koalícióba rendeződött a kereszténydemokrata párttal).² A jobbközép felé történő eltolódás tehát általánosnak volt mondható ebben a térségben.

Az eredmény nem önmagában volt kiugró a társadalomtudomány számára, sokkal inkább az a politikai attitűd okozott meglepetést, amely a kommunista diktatúra helyén maradt. A Vasfüggöny felgördülése mögött ugyanis a szociológiai figyelem egy olyan múltbeli „csendületet” talált, amelyben mintha a 40 évnyi államszocializmus meg sem történt volna, azaz a hazai politikai kultúra ott folytatódott, ahol negyven évvel korábban elakadt.

Mivel a politikai szociológia hipotézise az, hogy a politikai preferenciák az adott társadalmi struktúra leképeződései, ezért a szovjet elnyomás előtti állapot visszatérése

---

² Feltevések szerint a posztkommunista átmenet korszakában három politikai mező alakul ki: a nemzeti-keresztény középből, a liberális és a szociáldemokrata mező.

meglepetésként hatott a magyar szociológiára. Ahogyan a tanulmány szerzői arról beszámolnak, nem a jobbra tolódás volt különös, hanem a második világháború előtti politikai kultúrához való visszatérés, hiszen a társadalomban ez alatt a négy évtized alatt nagyhatású strukturális változások zajlottak le. Ebben az átalakulásban egyrészt megjelent az ipari proletariátus, másrészt megszűnt a paraszti réteg és felszámolódott az úri középosztály, emiatt – mivel a nemzeti-keresztény diskurzus bázisa szinte teljesen megszűnt – a társadalomkutatók egészen másfajta eredményeket prognosztizáltak. Ebből következően merült fel az a kérdés, hogy a bekövetkezett változások ellenére vajon mi lehet az oka ennek az elakadásnak, illetve miért ilyen gyenge a társadalmi szerkezet magyarázó ereje (Kolosi, Szelényi, Szelényi & Western, 1991)?

„A nemzeti diszkurzusa”

A nemzet tematizálásának rendszerváltás utáni újraeledésével kapcsolatban Niedermüller Péter (1996) több olyan összefüggésre hívja fel a figyelmet, amely a téma szempontjából relevánsnak mutatkozik. *A nacionalizmus kulturális logikája a posztoszocializmusban* című tanulmányában egyrészt Hoppenbreuwershez hasonlóan ingatagnak és leegyszerűsítőnek véli azt a megközelítést, amely szerint a keleteurópai nacionalizmus „kizárólag a szocializmust követő ideológiai vákuum természetes következménye” (Beyme, 1994; Franke, 1993, id. Niedermüller, 1996), a nemzet politikai és társadalmi vonatkoztatási pontként való újra-megjelenése ugyanis egyáltalán nem magától értetődő esemény.

Ezt magyarázandó, a tanulmány azokat a mechanizmusokat veszi számba, amelyek ebben a folyamatban szerepet játszottak. E mechanizmusok közt a leghangsúlyosabb az a nemzetet tematizáló diszkurzus, amely a kelet-európai államokban mindenhol hangsúlyossá vált, és amely a nemzet történeti, kulturális és politikai eszményeit reinterpretálja a posztoszocializmus kontextusában azért, hogy egy új társadalmi rend számára teremtsen szimbolikus keretet és kulturális teret. A posztoszocialista társadalmaknak ezt a szimbolikus arénáját, amelyben a politikai hatalomért vívott harc folyik a kulturálisan mintázott koncepciók segítségével, Niedermüller a „nemzeti diszkurzusának” nevezi.

Ez a diszkurzus olyan komplex rendszernek tekinthető, amely a dichotomikus megközelítésen túlmenően a szimbolikus tér kulturális logikáját helyezi fókuszba. Ennek térnek a középpontjában a múlt kulturális reprezentációja áll, amelyre az eltorzított szocialista történetírás, a meghamisított történelem miatt van elemi szükség. A fő indok és cél az ideológiailag átírt nemzeti történelem visszaszerzése, ennek következtében három, egymással összefüggő stratégia fejthető fel a diszkurzus mechanizmusában: a történelem *helyreállításának*, *restaurálásának* és *nacionalizációjának* stratégiája.

A helyreállításban a különböző történeti események új perspektívát kapnak, illetve szemantikai hangsúlyeltolódás figyelhető meg a múlt bizonyos történéseinek értelmezésében.³ Ugyanebben a folyamatban figyelhető meg a mikroperspektívák érvényesülése, a torzított történetírás miatt ugyanis a makroszintű összefüggések kiszorulnak a társadalmi horizontról.

---

³ Ilyen hangsúlyeltolódás például a Tanácsköztársaság szereplőinek stigmatizációja, a trianoni szerződés és következményeinek fókuszba kerülése vagy a kommunista rémtettek megjelenése a történeti kánonban.

A rekonstrukció mozgatórugója abban rejlik, hogy a kommunista ideológia hamisításának áldozatul esett történelem töredékhalmazából rekonstruálni kell a legitim elbeszélést,⁴ ez pedig azoknak a múltbeli eseményeknek a tudatos szelekcióját jelenti, amelyek a jelen politikai-ideológiai terének és céljainak megfelelően reprezentálják a múltat. Így történik meg, hogy a rekonstrukció a két világháború közötti időszak társadalmi rendjére fókuszál, amely időszak felértékelődik és politikailag sokak számára követendő példává válik.⁵ A burke-i vagy niedermülleri alap gondolatra utalva, a történelem rekonstrukciója végül mindig a demitologizálással kezdődik és remitologizálással végződik.⁶

A nacionalizálás folyamata ezt a már re-konstruált történelmet helyezi szélesebb politikai és ideológiai kontextusba, és olyan eredetmítoszokat teremt, amelyekben a nemzet eredetét, a társadalmi rend mitológiáit és az új társadalmi horizontot tematizálja. Eközben olyan fiktív kontinuitást céloz meg, amelyben a nemzeti önértékelés intenzívvé és szilárdabbá válik. A nemzeti identitás így a történeti tudat függvényévé válik, ekképpen e tudat újratermelődik és politikailag bármikor instrumentálhatóvá válik. Ennek a társadalmi eredetmítosznak az egyik funkciója, hogy politikai tartalommal tölt föl bizonyos társadalomtörténeti kategóriákat.⁷

A kelet-európai posztkommunista országok esetében a nemzeti diszkurzus konstrukciójában olyan „szimbolikus oppozíció” működik, amelynek egyik oldalán a szocializmus által elnyomott „igazi” és „valós” nemzeti történelem, másik oldalán pedig a meghamisított és fiktív szocialista történelem artikulálódik. Ebben a kontextusban a „valódi” történelem a kontinuitást, a szabadságot, a „meghamisított” történelem a diszkontinuitást és a történelmi zsákutcát reprezentálja. Az ebből fakadó „mi-ők” (vagy „saját-idegen”) distinkció valódi politikai tartalommal telítődik meg Kelet-Európában; a saját csoport a „nemzeti” középosztály, arisztokrácia vagy parasztság, az „idegen” csoportot a kommunisták, oroszok vagy éppen zsidók jelentik meg.

A saját történelembe beékelődő idegen periódus ebben a történelemfelfogásban tehát lényegileg úgy jelenik meg, mint amelyet meg kell szüntetni, a kiiktatással pedig a történeti idő olyan új horizontja jön létre, amelyben (a megelőző periódushoz, azaz a két világháború közötti korszakhoz való visszanyúlás által) a nemzeti történelem kontinuuussá válik. Niedermüller találóan jegyzi meg, hogy a nemzeti diszkurzusa tehát nem a történelem visszatéréséről szól, hanem sokkal inkább a „történelemhez való visszatérésről.” (Niedermüller, 2002).

---

⁴ A rekonstrukció nevében kapnak új nevet az utcák és terek, illetve jelennek meg a politikai rituálék korábbi helyszínei.

⁵ Ennek eklatáns példája Magyarországon a Horthy-nosztalgia, Romániában Antonescu, illetve Szlovákiában Tiso pozitív megítélése, vagy akár a zsidóüldözések bizonyos interpretációi, amelyek szerint egyedül a nácik tehetők felelőssé, hiszen a társadalom jelentős része sem a deportálásról, sem a haláltáborokról nem tudott.

⁶ A történelem rekonstrukciója végülis mindig mítoszok gyártásába csap át (Burke, 1991, id. Niedermüller, 1996.)

⁷ A posztszocialista országokban jellegzetesen ilyen például a polgárság kategóriája, amely egyszerre emeli be az ősök kontextusát, és legitimálja a jövő társadalmi rendjét, ennél fogva erőteljesen képes homogenizálni a nemzet közösségét, táptalajt nyújtva a nemzeti identitás konstrukciójának.

Óstörténeti konstrukciók

Érdemes reflektálni ezekre a gondolatokra némi fókusz-áthelyezéssel. Az utóbbi évtizedekben ugyanis gyakori elemként bukkant fel a hazai közbeszédben az ősi magyar eredetre, valamint a nyelvi rokonság kérdéskörére vonatkozó, jellemzően az akadémiai tudományossággal szemben álló állítás-sorozat. Ezekben a gondolatkörökben nemcsak ismétlődő elemeket fedezhetünk fel, hanem azt is láthatjuk, hogy az egyes elbeszélések tematikusan is összekapcsolódnak, azaz a magyar nép ősi története, nyelve és eredeti vallása egymással konvergáló narratív elemeként öltenek testet. Alkalmanként a nyelvi eredet ősi bölcsességekkel kerül összefüggésbe, máshol a magyarság történelme mitikussá, világtörténelmi jelentőségűvé duzzad. Olyan etimologizálások szemtanúi lehetünk, amelyekben a magyar nyelv szinte szakrálissá válik, míg a távoli idő homályába vesző eredetmitoszaink új jelentéseket és vallási tartalmakat kapnak.

E vallási/történeti/nyelvi formációk a felszínen ugyan meglehetősen heterogén polemizáló reprezentációként vannak jelen, ugyanakkor közös vonásuk, hogy alternatív módon tekintenek a magyarság múltjára, történelmének egyes szegmenseire, újraértelmezik legfontosabb történelmi szereplőinek tetteit, mítoszait, hagyományait és a legjelentősebb nemzeti szimbólumok jelentéstartalmát. További jellegzetessége ennek a nemzeti, nyelvi és vallási összekapcsolódáshoz kötődő alternatív szemléletnek, hogy a háttérben álló érvelés szerint az akadémiai tudományban valamilyen külső, idegen érdekek által presszionált tudás közvetítődik, ezeknek célja pedig, hogy a magyarságot, illetve annak identitását elgyökértelentse (Szilárdi, 2007; 2017; Szilágyi, 2010, 2011).

Ha a niedermülleri alapgondolatot vesszük alapul, akkor azt mondhatjuk, hogy a történelmi rekonstrukció jegyében ezeknél az elbeszéléseknél megjelenik annak a szükségessége is, hogy immár nemcsak a szocialista múltat kell elhomályosítani, de minden idegen tényezőt át kell értékelní a nemzeti múltból. Ily módon az elsődleges visszakapcsolódási pont korábbra tolódik, mint a két világháború közötti korszak, és mivel így a nemzeti történelem perspektívája a múlt kiemelt, töredezett epizódjainak mozaikjából áll össze, a kontinuumot a távoli időbe helyezett mitikus ősköről szóló elbeszélések biztosítják. A töredezettség megszüntetésére tett kísérletben ezek a narratívumok és a gondolatkör ideológusai tehát nem véletlenül „találják meg”, vagy még inkább „konstruálják” az ősvallási/ősnemzeti/óstörténeti és ősnyelvi kiindulópontot.

További reflexiós pontot kínál Varga Attila *Nacionalizmusok a politikai és kulturális nemzet határán* című tanulmánya (2002), amely elsősorban a romániai nemzeti diskurzus fogyatékoságairól értekezik. E fogyatékoságokban három lényegi hibát állapít meg a szerző: *a történelem idealizálását, a nyugatellenes klisék terjesztését, valamint a valós problémáktól való elrugaszkodást*. Az idealizálás folyamatában a nemzetet valamilyen ősi előzményekből származtatják, a múlt újraírásával pedig olyan történelemszemléletet alakítanak ki, amely a politikai és köznapi gondolkodással összekapcsolódik. A „múlt nemzete” így olyan képet közvetít, amelynek elsődleges üzenete az, hogy a jövőben a nemzet olyan hatalmas (vagy még hatalmasabb) lesz, mint egykor volt.

A nyugatellenes klisék esetében a diskurzus gyakran a romániai nemzeti-kommunista időszakban meghonosodott retorikájában elsősorban a nyugati világgal szembeni becsmérlő hangnemet használ, különös tekintettel a történelmi sérelmekre, és amíg a

„saját” történelmi igazságtalanságait rendkívül szenzitív módon kezeli, addig az általa más csoportok ellen elkövetett események vonatkozásában érzéketlen marad, vagy ami még rosszabb: indokolhatónak tartja azokat.

A valós problémáktól történő elszakadás okát a nemzeti specifikumok bizonyítási vágyával és az értékkeresés kényszerével magyarázhatjuk. Az olyan kategóriák keresése/felállítása ugyanis, amely szerint az adott nemzeti saját csoport (ebben az esetben a román nép) rendelkezik valamilyen csak rá jellemző morális vagy szellemi értékkel (például becsületesség, bölcsesség stb.), elvonja a figyelmet a – nacionalista retorika számára – másodlagos realitástól.

Fenyegetettség

A kelet-európai nacionalizmus kérdéskörének vizsgálatába némiképp új nézőpontot emel be Renata Salecl (1993), akinek kiindulópontja követi a posztoszocialista államok helyzetét értékelő írások logikáját; alaptétele az, hogy a Kelet-Európában megfigyelhető nacionalista tendenciák megerősödésének okai a kommunista elnyomásra adott reakciókban keresendők.

Az érvelés központi gondolata szerint a kelet-európai nemzeti mozgalmak erősen építenek a nemzetet érő vélt fenyegetésekre. Ennek koncepcióját Salecl pszichoanalitikus megközelítéssel magyarázza, a „mi” és a „közénk beférkőzött ellenség” viszonyának elemzését szlovén példán szemlélteti, illetve Jacques-Alain Miller nyomán kifejti, hogy a legnagyobb fenyegetettség-érzés nemcsak akkor következik be, ha a „másik” jól érzi magát, hanem már az „ellenség” pusztja létezése fenyegeti a „saját csoport” létezését. A nacionalista narratívumok lényegi jellegzetességét továbbá abban látja megragadhatónak, hogy szubhumán szinten ábrázolják az „idegen” csoportot, azaz gyakran még az emberi érzelmeket is elvitatják tőlük.⁸

Salecl a volt jugoszláviai főbiák főbb toposzaiban három réteget tár fel: az antiszemitizmussal analóg retorika áttevődését vagy alkalmazása az „aktuális” etnikumú ellenségképre, az organikus (szerb) társadalomban megjelenő bürokrata réteg testidegenként való ábrázolását, valamint az alacsony születésszám és az abortuszok növekedése miatti stigmatizációt, amely a nők ellen (mint a „nemzet ellenségei”) lép föl (Salecl, 1993).

Hoppenbreuwers fent említett tanulmánya érint még további olyan szempontot, amely a közép-kelet-európai vallási- és nemzeti összefonódással kapcsolatos. A szerző egyfelől úgy érvel, hogy a kommunizmus bukását megelőzően a szocialista ideológia meggyőző ereje erodálódni kezdett, így az összeomlaskor meg is szűnt a kollektív identitást biztosítani, az egyházi szervezetek pedig sajátos színezettel, a múlt újraértelmezésével megpróbálják monopolizálni a posztkommunista identitást. Másfelől a társadalmi újjáépítés nehézségeiből adódó csalódottság légkörében az emberek szelektálni kezdtek: többé-kevésbé sikeres példákat kölcsönöztek egy olyan múltból, amikor a nemzet és vallás állítólagosan szilárd és harmonikus egységben létezett. A figyelem különösen a 19. és kora 20. századi időszakra esett, amely éles ellentétben állt a szekularizációs folyamat által okozott, kommunista vezetés alatt

---

⁸ Illeszkedő példája ez a szociálpszichológiában ismert infracommunikációs elméletnek (Leyens, Paladino, Rodriguez, Vaes, Demoulin, Rodriguez, & Gaunt, 2000)

kierőltetett modernizáció korszakával, amikor az egyházat távol tartották az oktatástól, orvosi ellátástól, politikától stb.

Így jöhet elő az ideologizált történelem újrahasznosítása, így alakulhat ki az őshonos kulturális tárgyak felsőbbrendűségébe vetett hit vagy éppen a nemzeti ellenségeskedés. Vallási oldalról ez tehát a „kétes posztkommunista identitás rekonstrukciója”, másrészt ezek a „kiemelt” kulturális tárgyak igen gyakran hasonlítanak az „elutasított” tárgyakhoz, azaz a fölény, illetve felsőbbrendűség érzése valójában szorosan kapcsolódik a kisebbséghez (Hoppenbrouwers, 2002).

Összességében a posztoszocialista vákuum kifejezés mögött olyan rétegzett társadalmi és történeti folyamatok állnak, amelyet maga a szóhasználat nem mutat meg eléggé cizelláltan. Végső referenciapontként túlzóan leegyszerűsítő, és nem számol azokkal a társadalomlélektani, politikai és transzgenerációs hatásokkal, amelyek a közép-kelet-európai kollektív identitást és politikai attitűdöket, diskurzust és társadalmi cselekvéseket alakítják. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy ennek a diszkurzív térnek olyan dinamikus érzelemintázatai jelennek meg, amelyek a kisebbség és fölényeskedés oppozíciójában formálódnak, és amelyek a kollektív önértékelés emelését a külső csoportok leértékelésének mechanizmusával igyekeznek elérni. A vákuum vagy értékhiány megközelítés emellett nem reflektál sem a fenyegetettség állapotára, sem pedig a történelmi remitologizációs folyamat okaira vagy annak következményeire.

Ezzel összecseng Zygmunt Bauman *Postmodernity and Its Discontents* című munkájának egyik gondolata, amely itt konklúzióként is érvényesíthető: „Minden társadalmi rend megteremti a maga elképzeléseit azokkal a veszélyekkel kapcsolatban, amelyek önnön identitását fenyegetik... Ezek a víziók mindig a társadalom önképének a negatív előjelű lenyomatai. Vagy a pszichoanalitikus megközelítés terminusaiban fogalmazva, a veszély a társadalom saját, létezésével és eszközeivel – azzal a móddal, ahogyan él és fennmaradását biztosítja – kapcsolatos belső ambivalenciájának a kivetítése.” (Bauman, id. Niedermüller 2002, p. 146).

Irodalom

- Dieckhoff, A. (2002). Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. *Regio, Kisebbség, Politika, társadalom*, 4, 7-22.
- Gledhill, J. (2005). The Power of Ethnic Nationalism: Foucault's Bio-power and the Development of Ethnic Nationalism in Eastern Europe. *National Identities*, 7(4), 347-368. doi: <https://doi.org/10.1080/14608940500334432>
- Hoppenbrouwers, F. (2002). Religious nationalism in a Transformation context. *Religion, State and Society*, 30(4), 305-316.
- Kamusella, T. D. I. (2001). Language as an instrument of nationalism in Central Europe. *Nations and Nationalism*, 7(2), 235-251. doi: <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00014>
- Kolosi, T., Szelényi, I., Szelényi, Sz., & Western, B. (1991). Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. Pártok és társadalmi osztályok a magyar politikában (1989-1990). *Szociológiai Szemle*, 1(1), 5-34.
- Livanios, D. (2002). Nationalism in Eastern Europe and the Balkans. *Southeast European and Black Sea Studies* 2(2), 165-176.
- Niedermüller P. (2002). Elavuló fogalmak. *Regio, Kisebbség, Politika, társadalom*, 13(4), 136-146.

- Niedermüller P. (1996). A nacionalizmus kulturális logikája a poszt szocializmusban. *Századvég*, 16, 91-109.
- Leyens, J. P., Paladino, M. P., Rodriguez, R. T., Vaes, J., Demoulin, S., Rodriguez, A. P., & Gaunt, R. (2000). The emotional side of prejudice: the attribution of secondary emotions to ingroups and outgroups. *Personality and Social Psychology Review*, 4(2), 186-197.
- Salecl, R. (1993). Nationalism, Anti-Semitism, and Anti-Feminism in Eastern Europe. *Journal of Area Studies*, 1(3), 78-90.
- Szilárdi, R. (2007). Posztmodern identitáskultúra a magyarországi neopogány közösségekben. *Erdélyi Társadalom*, 5, 103-121.
- Szilárdi, R. (2017). *Az újpogány vallási diskurzus narratív mintázatai*. Budapest: L'Harmattan.
- Szilágyi, T. (2010). Sacred Characteristics of the Nation. Religion and Politics in the Contemporary Hungary. In: Szilágyi, T. (Ed.), *Religious Transformations in the Contemporary European Societies* (pp. 18-35). Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék.
- Szilágyi, T. (2011). The Neopagan Intellectual Orientation and Its Effects on Contemporary Hungarian Mentality and Politics. Some Remarks. In: Barna, G., & Odrobina, L. (Eds.), *Hereditas*. Periodical of the „Bálint Sándor” Institute for the Study of Religion 1. Szeged: Gerhardus Kiadó. 111-121.
- Varga A. (2002). Nacionalizmusok a politikai és kulturális nemzet határán. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 13(4), 194-211.